

BÁNKI ÉVA

A bizonytalankodás útvesztőiben

Az idős Illyés versnyelvének sajátosságairól

BÁNKI ÉVA (1966) Budapest

(Hódolat a szigeti Zrínyinek)

Ma már a középiskolai oktatásban is terjedni látszanak a nagy barokk eposz, a *Szigeti veszedelem* árnyaltabb, az allegorikusságot, a világirodalmi párhuzamokat, a mű önéletrajziságát, a szerelmi betétek fontosságát figyelembe vevő olvasatai.¹ Szigetvár nemcsak egy konkrét földrajzi hely, egy nagyszabású keresztény–mohamedán ütközet helyszíne, hanem a tudatalatti szennyes árajától („mocsár”) fenyegetett emberi tudat, autonómiavágy („sziget”) jelképe is.

Talán vélelmezhető, hogy ez a fajta – a szokványos politikai értelmezést kitágító – olvasat nem volt teljesen szokványos 1976-ban, mikor „Molnár Imrének, a Szigetvári Várbaráti Kör alapító elnökének, a Zrínyi-kultusz mindenre elszánt bajnokának unszolására”² Illyés megírta a *Hódolat a szigeti Zrínyinek* című költeményt.

*Elvész ki megadja magát. El az is. Tehát
vissza a csúrt-csavart föltételekkel is, hogy
„szabad elvonulás” meg „biztosíték” –
A fölvonulás útjába esik a vár.
Meg kell szerezni; tudjuk; selyemzsinóros parancs. Tehát
bármily esetben az várhat, ami
Temesvárnál Losonczira – Tehát
tehát, tehát – nyújtsd még egy töltetért
poharadat a szivélyes háziasszony üvege alá,
fogadd el a készséges ifjútól ezuttal is
cigarettdra a tüzet
s lebegj, mintegy a füst hullámán, ringatóz
a tájékozott társaság,
az emelkedett társalgás hab-mormolásain, hogy
mi is az új lírai és drámai
jelképiség Beckett (és Maeterlinck) nyomán –
csak nem megadni magadat egy másodpercre sem,
egy tized-másodpercre sem,
nem egy barázdát sem, egy talpalatnyi
hátrálást sem, függetlenül, hogy
jő-e vagy nem a császár fölmentő hada,
van-e had egyáltalán, van-e császár,
legyen magadé a halálad,
az legalább a lenti locsogások,
a fenti árulások közepette.³*

Szigetvár itt mindenekelőtt az önmagunkhoz való hűség, a személyes autonómia és a „saját halál” jelképe. A barokk mű átértelmezése meggyőző – de ez az átértelmezés nem fedi el a *Szigeti veszedelem* hagyományosnak tekinthető politikai mondandóját: honvédő keresztény hősök mártírhalált halnak az „elpuhult”, érzéki szenvedélyek fogságában élő (mert Zrínyi így ábrázolja őket) mohamedánokkal szemben. A kedélyesen poharazgató, cigarettáról cigarettára gyújtó, a füst és a sznob társalgás hullámain békésen „ringatózó”, „dözsölő”, már-már keleti kényelmet élvező „nemzeti költő”, a versbéli én senkire nem hasonlít kevésbé, mint a mártírhalált halt Zrínyi Miklóstra. Hogyan lehetünk ellenállók leg-

belül, ha *amúgy* (félig-meddig vagy tán egészen) megadjuk magunkat az ellenségünknek? Nyilván a Kádár-korban hatalmas közéleti szerepet játszó „költőfejedelem” dilemmája is ez.

Felületes olvasás alapján az Illyés-vers, a *Hódolat a szigeti Zrínyinek* besorolható a hatvanas-hetvenes évekre jellemző konszolidáció, tespedés bírálataként. A szocialista forradalomnak nincs szüksége többé hősökre. A délvidéki költő, Ács Károly (1928–2007) remek lírai helyzetképe (*A forradalmár rondelje*) szerint:

*A forradalmár kertjében kapálgat.
Szólhat a dal már:
a forradalmár
fején egy hajszál
szelíden fellázad.*

*A forradalmár
kertjében kapálgat.⁴*

(1968. IV. 23)

De Illyés (ön)iróniája ennél jóval összetettebb. Minden halál hősi halál – a megalkuvóké is természetesen. Nincs olyan paktum, kompromisszum vagy kiegyezés, amely bárkit a saját *halálától* képes lenne megfosztani. Ha jobban meggondoljuk, ez az egyetlen emberi dolog, amit soha senki nem vehet el tőlünk (már ha egyszer megszülettünk). Ez az okoskodás nem idegen a barokk rezignációtól. Minden komikus vagy inkább tragikomikus különbség dacára a halál szemszögéből értelmezett hősiesség nem elképzelhetetlen egyik világban sem. („Elvész ki megadja magát. El az is.”) A *korcs jelen és a hősi múlt* szembeállításáért ezért nem olyan egyszerű, mint Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiaszában*. Az Illyés-költeményt képtelenek lennének egyszerű szatíráként olvasni.

Az ötször is megismételt „tehát” kötőszón fordul meg a vers. Ez a következményes viszonyt kifejező szavacska egy tanító költeményhez illene inkább, nem egy egzisztencialista paradoxonokat bemutató vershez. Mivel így is, úgy is meghalunk, jobb hősiiesen élni – vélte a barokk. Mivel a halált meg kell harcolnunk (és csak ez az, ami számít), bármilyen kompromisszumot köthetünk, véli Illyés. Akár a „készséges ifjúval”, akár a „szívélyes háziasszonnyal”. A halálunkat egyik sem veheti el tőlünk.

„Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis”, írta 1936 végén József Attila. Nehéz eldönteni, hogy az illyési „várvédelem” („csak nem megadni magadat egy másodpercre sem, egy tized-másodpercre sem...”) mennyire lehet komoly egy sznob, hedonista házibuli közepén, „habkönnyű” szalonfecsegés hullámain ringatózva. Miért is következne a *Szigeti veszedelem* értékrendjéből, a 16. századi végvári harcok tanúságából, példájából a házibuliban „telitöltött” pohár, a dózsolás? A halál az egyetlen valóság, az emberi cselekedetek nem racionálisak, a történelmi „példák” nem működnek (hisz oly sokféleképp lehet érteni őket), a többször ismételt „tehát” kötőszót (és a következményességet, az ok-okozatiságot mint olyat) minden értelmétől megfosztja a költő. „...Tehát / bármily esetben az várhat, ami / Temesvárnál Losoncziára – Tehát / tehát, tehát – nyújtsd még egy töltetért / poharadat a szívélyes háziasszony üvege alá.” Nagyon érdekes a költeményben az árulás és beszéd (locsogás, fecsegés stb.) viszonya. Mintha a *Szigeti veszedelem* (amely a költő Zrínyi dédapját halhatatlanná tette) nem egy irodalmi mű lenne, hanem „csak” egy roppant jelentőségű történelmi esemény, egy hősi halált bemutató vagy megalapító mitikus aktus – amelyet azóta minden haldokló „megismétel”.

Ez a pompás és nyelve, személyessége miatt oly zavarba ejtő Zrínyi-vers nem hasonlít Illyés másik Zrínyi-versére, a jóval hagyományosabb *Zrínyi, a költőre*. Ebben az 1956-ban született versben „Zrínyi, az irodalmár”, egy javíthatatlan álmodozó, a magyarok „seregtelen vezére” lép elénk:

*Nagy asztalán cirádás kicsi könyvek:
eszméből lett lakóik ki-kijönnek;
mint sziklákon szárítkozó szirének,
nyüzsgönek a kis Cid-ek és Chiméne-ek...*

Itt is sugalmazódik egyfajta párhuzam a költői én és a versben megidézett Zrínyi között, de ez a párhuzam egyáltalán nem ellentmondásos vagy nehezen felfejthető. És ebből az – amúgy meglehetősen babitsos, valamelyest még Babits nagy Zrínyi-versére is emlékeztető – költeményből teljesen hiányoznak a húsz évvel később született nagy Zrínyi-vers narratív, szintaktikai, prozódiai újításai.

Mivel Illyés önértelmezése szerint is úgynevezett népi költő, és mivel soha nem szakított (teljesen) a küldetésre beállított költői szerepfelfogással, ezért őt többen hajlamosak hagyományörzőnek, konzervatívnak, „megtartónak” tekinteni. Ezért is vélik úgy többen, hogy a Tandori-líra volt/lehetett a kizárólagos mintája a kísérletező modernségnek.

Illyés Tandoritól nagyon eltérő módon próbálja megújítani a versnyelvet. A hagyományt nem elfelejti, hanem sajátos módon átértelmezi, mégpedig úgy, hogy a hozzá való viszony nem egyértelműsíthető teljesen. Tényleg amolyan „hódolat” ez a költemény a szigeti Zrínyinek? A szigeti hős élete, halála (lenne) követendő példa? Mi, magyar olvasók ezt talán el se tudjuk képzelni másképp. De én úgy vélem, ha valaki fordításban találkozna ezzel a verssel, nem feltétlenül jutna erre a következtetésre.⁵ Meglehet, a címben szereplő „hódolat” csak amolyan ironikus műfajmegjelölés, mint az „intelem” Kovács András Ferenc második verseskötetében (például a *Tengerész Henrik intelmei*).

A költeményben egymás mellett idéződnek meg a 16. századi várostrom és egy 20. századi szalonbeszélgetés (művelt házibuli?) párbeszéd-töredékei. A költői én mindkettőt relevánsnak, jelen idejűnek éli meg. Az elsőt ármánynak, csalafintaságnak, a másodikat „habnak” tekinti – de mind a kettő hamis beszéd, a belső integritását, a „saját halálra” való felkészülését fenyegeti, a szultán is, a „szívélyes háziasszony” is próbálják az „ént” önnönmagától eltéríteni. Ez az „én”, bár egyes szám első személyben beszél magáról, vagy „te”-ként szólítja meg önmagát („csak nem megadni magadat”), tulajdonképpen nincs egyedül. „Meg kell szerezni; tudjuk; selyemzsinóros parancs”, állítja a költemény ötödik sorában. De ki az a mi („tudjuk”), akivel a költői én osztozik a tapasztalatokban? Én úgy látom, a vers nem számolja fel a hagyományos váteszszerepet, a küldetéses költő gesztusait, csak átértelmezi. Akikre a „tudjuk” vonatkozik, az lehet az összes ember, akik mind meg fognak halni. Az elcsábítani-elkábitani kívánt halandók. A jelen- és múltbéli „védekezés” közé sem egyértelmű ellentétet, sem egyértelmű párhuzamot nem állíthatunk. A költői én pont úgy köntörfalaz, mint a szultán követei. A dadogásra sikerült érvek – miért „hősi védekezés”, ha kompromisszumot kötök a környezetemmel – különféle hiányos szerkezetű, hibásnak tűnő, a társasági nyelv elemeit az archaizáló ünnepélyességgel keverő mondatokban öltenek testet, a beszélőn szinte „átfolyanak” a 16. és 20. századi beszélgetés tételmondatai. Minden kimondott vagy elképzelt szó az ő tudatában „visszhangzik”. Az érvelés is meglehetősen különös: hiszen az ellenség soha nem a halálot akarja elvenni, hanem az életedet – a „saját halálért” való harc tehát – *tehá!*, megint egy tehát – egy meglehetősen metafizikus indíttatású küzdelem. Mint a *Szigeti veszedelemben* ábrázolt küzdelem életre-halálra.

Ez a narráció és különös idézéstechnika az 1976-ban született vers egyik legkülönösebb sajátossága. Illyés szabad függő beszédet alkalmaz: különféle korokban élő szereplők szavát idézi (a császári küldöttekét, a vendéglátókéét), de nem igazán tudjuk az egyes „hangokat”, az idézett szöveget és a költői én reflexióját szétválasztani. Különféle párbeszédet hallunk – de a mindenkori másikat csak erősen torzítva, egy szubjektív tudaton, a költői énen átszűrve. Úgy vélem, ezt a narrációs technikát nem is a kor lírai költészete ihlette, hanem a két világháború közötti prózairodalom – engem ez nagyon emlékeztet a Móricz Zsigmond alkalmazta szabad függő beszédre.

Ez az idézéstechnikát meglehetősen gyakran alkalmazza Illyés a kései politikai verseiben, és a kortársak hajlamosak voltak ezt a beszédmódot „lejárátónak”, aljasnak érezni. (A szabad függő beszéd amúgy tényleg „kísérteties”, hiszen az én-t és a másik-at nem tudjuk, nem tudhatjuk pontosan szétválasztani.) Ez a beszédmód az irányadó a Kortárs 1965/9. számában megjelent, egy kommunista kádert bemutató, *Somfi úr és a fák* című versben is. A „mi” itt is éppoly nehezen megfogható, definiálható, mint a Zrínyi-versben. Vajon ki az a „mi”, akiben visszhangoznak és ezáltal lelepleződnek a tipikus kommunista káder, Somfi úr önfelmentő mondatai?

Az Illyés hatalommal kapcsolatos lavírozásait, 1945 utáni szerepvállalását bemutató tanulmányok – ezek közül talán a legkitűnőbb Ständeisky Éva Illyés és a Kádár-kori hatalom kapcsolatát feloldozó cikke⁶ – nem foglalkoznak azzal, miféle beszédmódok, költői újítások jelennek meg Illyés nemritkán közéleti botrányt kavarázó politikai verseiben. Hogy a bizonytalankodások, lavírozgatások, a kései Illyés-versekben megfigyelhető már-már kényszeres eldönthetlenség és reflektáltság milyen új költői technikákat szülnék.

Talán ennek összefüggésében érzékelhető a kései Illyésre nemritkán jellemző groteszk képesség is. A dőzsölés közben hősi várvédelemről álmodozó – de egyre csak „rátöltő” – öreg költő képe majdnem annyira groteszk és bizarr, mint az *Idegenvezetés* kötetben megjelenő, „jövőbe mosolygó” napraforgóké, amelyekről a beszélő képtelen eldönteni, hogy a nap felé fordulva mosolyognak vagy gúnyosan vigyorognak éppen. Annyira félelmetes, sőt „őrült” a négyholdnyi vigyorgó napraforgó, hogy a képről könnyen eszünkbe juthat a lengyel Zdzisław Beksiński (1929–2005) festői tömegjele-
neteinek disztópikus szürrealizmusa.

*Téboly volt, ahogy az a boldog
négy hold napraforgó hiszékeny
arccal a jövőbe mosolygott.*

Hol mosolygott, hol meg vigyorgott.

(Négy hold vigyor)

A groteszk képesség erejét csökkenti, hogy maga a költő megfejt nekünk, ezáltal maga a látomás allegorizálódik, „elmagyaráztatik”.

Tükörképem! Megannyi tükörképem!

Mert reméltem. Mert magam is reméltem!

A Zrínyi-versből semmi effajta tanulság vagy igazság nem szűrhető le. Csak zavarban vagyunk.

JEGYZETEK

¹ PL. NÉNYEI Pál, *Ne bántsd a Zrinyit!*, Kortárs, 2015.

² Kovács Sándor Iván, *Szigetvár és a Zrínyiek 19–20. századi irodalmunkban = „Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007, www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

³ forrás: <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes01260/illyes01260.html>

⁴ Ács Károly *Összes versei*, Forum, Újvidék, 1988, 247.

⁵ A történelem és a kultúra megannyi „jeleséről” költeményt szerző Illyés Gyulától nem idegen a különféle korok, művészeti irányzatok karneválszerű összeolvasztása vagy akár kigúnyolása – ezáltal érvénytelenítése. Mint *Az idő lebírása* című kötetben megjelent *A művészet rémuralmában*: „Szeme elé tartotta ecsete nyelét, / lemérte hüvelykujjával a távlatot: / célzott s máris tüzelt / Goya, Velázquez, Tintoretto / és tagjai mind a Statáriális / – a Talponálló – / Törvényszéknek, mely egyben kivégzőosztag.”

⁶ STANDEISKY Éva, *Illyés Gyula hármastükörben*, Rubicon, 2021/II. <https://rubicon.hu/cikkek/illyes-gyula-harmas-tukorben-2>

